

سازماندهی دانش آثار طبی بوعلی سینا

محسن اصلانی ملایری *

مدیر گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی مرکز آموزش عالی فرهنگ
و هنر اصفهان و عضو هیات علمی دانشگاه علوم پزشکی
اصفهان

چکیده:

آنچه امروزه به عنوان فرآورده‌های علمی و اطلاعاتی فراروی ما قرار دارد ما حاصل تلاش اندیشمندان و عالمان در تمامی اعصار و قرون است.

سازماندهی دانش و ایجاد نظم در امور نیز از جمله نشانه‌های خردمندی انسان‌ها است.

بررسی‌های مروری نشان می‌دهد که دانشمندان مسلمان در این زمینه از جایگاه ممتازی در عرصه جهانی برخوردار بوده‌اند. شیخ‌الرئیس بوعلی سینا علاوه بر جایگاه رفیع در زمینه تولید اطلاعات علمی از برجسته‌ترین نظم و سازمان‌دهندگان دانش بوده که توسط او و دانشمندان قبل از او تولید و به جامعه نیز عرضه شده است. از بوعلی سینا بیش از ۲۰۰ اثر برجای مانده که برخی از آنها همچون قانون از سازماندهی و شیوه تنظیمی جنان بخردانه برخوردار بوده است که به مدت ۷۰۰ سال به عنوان کتاب درسی دانشگاه‌های اروپا مورد استفاده قرار گرفته و استفاده‌کنندگان از آن به شاگردی شیخ می‌بالیده‌اند.

از نیمه اول قرن ۱۹ به علت جهش اروپا در عرصه‌های علمی ارتباطات علمی با تالیفات دانشمندان مسلمان کاهش یافت. در مواردی هم که منابع آنان مورد استفاده قرار گرفت به عنوان رفرنس کمتر به آنها اشاره شد. به نظر می‌رسد دیوبی، کتابخانه‌های کنگره و ملی به پزشکی امریکا برای ابداع شیوه‌های رده‌بندی و سازماندهی منابع که امروزه از اعتباری جهانی برخوردار است، به رده‌بندی موضوعی و نظام‌دهی مطابق آنچه در قانون ابن سینا وجود دارد توجه داشته‌اند.

کلید واژه‌ها: ابن سینا - سازماندهی دانش - کتاب

مقدمه:

جهان معاصرو تمامی دستاوردهای آن در زمینه‌های علمی و فنی حاصل تلاش خردمندان و عالمان تمامی عصرها است. بخشی از این تلاشها صرف تحقیق و تولید اطلاعات و دانش و بخش دیگری نیز به سازماندهی، ثبت و ضبط نتایج تلاش واندیشه آنان اختصاص یافته است. آنچه امروزه به عنوان نتایج علمی فرا روی ما قرار دارد، نتیجه ثبت و ضبط نظام یافته گنجواره‌هایی است که به مدد خرد بالای عالمان اندیشمند حاصل شده و ما نیز به مدد خرد و دانش و فن‌آوریهای اطلاعاتی برای آیندگان ثبت و ضبط و قابل دسترسی می‌کنیم.

دانشمندان ایرانی و مسلمان در این زمینه از جایگاهی ویژه برخوردارند. بررسی آثار به جای مانده از آنان، نشان می‌دهد، علاوه بر آنکه از نظر محتوا بسیار ارزشمند هستند، چنان دقیق و نظام یافته عرضه شده‌اند که با حیرت و تحسین بایستی به درجه‌ی بالای خرد آنان اعتراف کرده و به عنوان مفاخر جامعه بشری سر تعظیم در برابرشان فرود بیاوریم.

تالیفات بوعلی سینا و ویژگیهای آنها

الف- تعداد آثار تالیفی حجه الحق از نظر علمی ونظام یافتگی مطالب در زمره ممتازین‌های تمامی اعصار به شمار می‌رود. محمود نجم‌آبادی در کتاب تاریخ طب در ایران در رابطه با تعداد عناوین تالیفات بوعلی سینا می‌گوید: "آثار و مولفات شیخ به مانند آثار و مولفات رازی از دویست متجاوز است. تمام این آثار از بوعلی سینا نیست، بلکه تعداد زیادی از آنها منسوب به وی می‌باشد".

این ابی اصیبعه تعداد آثار تالیفی بوعلی را قریب ۱۰۰ اثر و برخی از مورخان و صاحبان زندگینامه‌ها با اضافاتی آثار شیخ را در کتابهای خود آورده‌اند. شادروان استاد سعید نفیسی از علمای متاخر در رساله پورسینا تعداد آثار شیخ را چه منسوب، منصوص و مسلم ۴۵۲ عنوان، -گرچه این تعداد صحیح به نظر نمی‌رسد - و آقای دکتر یحیی مهدوی در تالیف خود به نام "فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا" ۲۴۲ و آقای دکتر ذبیح‌الله صفا در مجلد اول جشن‌نامه ابن سینا ۲۳۸ آورده‌اند.

تعداد آثار پارسی ابن سینا آنچه که از بوعلی و منسوب به او است، ۲۳ (یابیشتر) و آنچه به زبان عربی است قریب ۲۱۵ (ویا بیشتر) رقم زده شده است.

محمدتقی سرمدی در پژوهشنامه ارزشمند "تاریخ پزشکی و درمان جهان" می‌نویسد:

"از ابن سینا آثار و مولفات ارزشمندی باقیمانده که همواره مورد توجه بوده و اطبا و دانشمندان شروح متعددی بر آنها نوشته‌اند. آثار و مولفات این ستاره پزشکی ایران و اسلام را بیش از ۲۰۰ نسخه در فهرست‌ها نوشته‌اند (برخی نیز بیش از این رقم ذکر کرده‌اند) تعداد آثار عربی وی که به چاپ رسیده حدود ۴۰ جلد و آنچه که به زبان فارسی چاپ شده قریب ۱۵ جلد است.

دکتر علی اصغر حلبی نیز در کتاب "تاریخ تمدن اسلام" می نویسد: "شمارش آثار ابن سینا کار آسانی نیست. بسیاری از آثار او چاپ شده ولی هنوز هم برخی از آثار عمده وی به چاپ نرسیده و در گوشه کتابخانه‌های بزرگ دنیا متروک افتاده است. درباره تعداد آنها به برخی از کتب معتبره که مخصوص این کار نوشته شده باشد رجوع کرد."

بررسی یافته‌های نویسندگان مختلف در این باب نشان می‌دهد که بیشتر آنان بر اینکه تعداد آثار بوعلی سینا بالغ بر ۲۰۰ عنوان و عددی نزدیک به آن بوده و آثار پارسی او نیز در حدود ۱۵ عنوان می‌شود تقریباً اتفاق نظر دارند. به هر حال تالیفات بوعلی سینا از آنچنان اعتباری در سطح جهان برخوردار بوده و هست که متجاوز از ۶۰ دانشمند و طبیب برجسته اسلامی تنها بر یک کتاب او یعنی قانون شرح نوشته‌اند، که علامه قطب‌الدین شیرازی (متوفی به سال ۷۱۰ هجری قمری) یکی از جامع‌ترین و دقیق‌ترین شروح را با عنوان "شرح کلیات ابن سینا یا التحفه اسعدیه" تحریر نموده است. در این مقاله به سبب گستردگی آثار تالیفی ابن سینا تنها بضاعت اندکی برای پرداختن به برخی کتب طبی او وجود دارد و مهم‌ترین آنها "قانون" و چگونگی سازماندهی دانش و مندرجات آن از نظر موضوعی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

ویژگیهای تالیفات و آثار بوعلی سینا

قبل از بررسی آثار تالیفی شیخ همواره از خود سوال می‌نمودم که علاوه بر محتوای ارزشمند این آثار که بسیاری از مطالب آن هنوز معتبر بوده و در مجامع علمی مورد استناد قرار می‌گیرد، بایستی دلایل دیگری نیز برای ارزش‌گذاری این آثار در مجامع دانشگاهی اروپا وجود داشته باشد. کتابهایی مانند قانون در طب از چه ویژگیهایی برخوردار بوده که به عنوان کتاب درسی سالها بر تارک کتابخانه‌ها و محافل درسی دانشگاهی اروپا درخشان بوده و هستند؟

امروز برای یافتن پاسخ سوالم برای چندمین بار کتاب قانون بوعلی سینا را به عنوان یک کتابدار و سازمان‌دهنده دانش ورق می‌زنم. هر بار بیشتر به خرد بالا و والایی معتقد می‌شوم که چنین نظامی دقیق و سازماندهی علمی‌ایی را در ارائه مطالب کتاب خلق نموده است. در این زمان سوال‌های دیگری در ذهنم ایجاد می‌شود که آیا ملویل دیویی برای ایجاد نظام سازماندهی دانش و یا کتابخانه‌کنگره و ملی پزشکی امریکا برای ایجاد نظام‌های متناسب به خود به نظام و سازماندهی بوعلی سینا رجوع نداشته‌اند؟

خانم دکتر زیگرید هونکه در رساله ارزشمند خود "فرهنگ اسلام در اروپا" در این باره می‌گوید: "این زهر اثر معروف خود "التیسیر" را به شاگرد معروفش ابن رشد هدیه کرد، که او هم این تمجید استاد را متقابلاً با هدیه کتابی به او "کلیات فی طب" که دارای تقسیم‌بندی بسیار دقیق و با اسلوب پزشکی نوشته بود، جوابگو شد.

ولی تمام این آثار عالی پزشکان وحتى "کتاب الملکی" و همچنین بزرگترین آثار یونان و دانشمندان اسکندریه، در مقابل کتاب قانون ابن سینا، (۹۹۰-۱۰۴۸ میلادی) بی رنگ و رو می‌شوند. تاثیر عظیمی که این کتاب، صدها سال در شرق و غرب باقی گذاشت، در طول تاریخ علم طب بی‌نظیر است. ابن سینا طب تئوری و عملی را با تمام بخش‌های مخصوصش به نظام و اسلوب درآورده است. انسان تعجب می‌کند که با چه استعداد نخبه‌ای این اثر هنری عظیم را تقسیم‌بندی کرده، و چنان سرسخت و نجیبانه و با چنان هماهنگی و سبکی درخشانده به تحریر آن پرداخته است. استادی در تنظیم، درخشندگی طرز ارائه، موضوع و سبک مطالب، انظار نسل‌های بعد از چنان خیره کرده بود که دیگر کسی قادر نبود به خاطر کارهای تحقیقاتی و ملاحظات علمی و نگرش برای وی هنوز ارزش عالی‌ترین قائل نشود. ابن سینا موفق شد بر شهرت جالینوس و به طور کلی یونان قدیم، برای زمانی طولانی سایه بیفکند. ابن دومین دانشمند اسلامی است که در کنار زکریای رازی، از دیوار سالن دانشگاه طب پاریس به پائین نگاه می‌کند. ابن سینا است که بزرگترین معلم پزشکی برای اروپائیان در طول مدت ۷۰۰ سال می‌باشد.

بررسی نظریات مختلف در باب عوامل ماندگاری آثار بو علی سینا در مجامع علمی و دانشگاهی اروپا نشان می‌دهد که شیوه تنظیم مطالب و رده‌بندی موضوعی دقیق و علمی این منابع به ویژه در کتاب قانون، از جمله مهم‌ترین این عوامل بوده است. این آثار در حقیقت ویژگی‌های ناب منابع درسی را در زمینه تنظیم و سازماندهی مطالب به خوبی دارا بوده‌اند. به همین لحاظ به عنوان درسی مرجع در حوزه‌های درسی دانشگاهی اروپا ماندگار شده‌اند. مطالعه منابع تاریخ علوم پزشکی نشان می‌دهد که بخشی از عمر گرانقدر و پرثمر بو علی در کتابخانه‌های مختلف و از جمله کتابخانه ممتاز و عظیم سامانیان سپری شده و در همان کتابخانه با نظم‌دهی دانش در آثار بزرگان عرصه علم که پیش از او زیسته بودند آشنا شده و در تنظیم آثار او تاثیر گذار بوده است. سیریل الگو در کتاب تاریخ پزشکی ایران در این باره می‌نویسد: "فعالیت طبابت ابن سینا با درمان نوح ابن منصور سامانی شروع شد و با موفقیت در درمان سلطان سامانی به وی اجازه داده شد تا از کتابخانه عظیمی که امیر برای خود ترتیب داده بود نیز استفاده کند و چنانچه خود می‌گوید، حداکثر استفاده ممکن را از آن کتابخانه به عمل آورد. نوح بن منصور هفتمین امیر سامانی بود و کتابخانه سامانیان در عهد او در اوج عظمت خود بود. به طوری که در آن انواع کتب مختلف، از جمله تعداد زیادی کتاب به زبان یونانی نگهداری می‌شد... ابن سینا در شرح حال خود در این مورد می‌نویسد: "روزی از او دستوری خواستم که به کتابخانه ایشان بروم، آنچه از کتابهای پزشکی در آنجا هست بخوانم و مطالعه کنم. سپس مرا دستوری داد و به سرایی اندر شدم که خانه‌های بسیار داشت و هر خانه‌ای صندوق‌های کتاب بود که رویهم انباشته بودند. در یک خانه کتابهای تازی، در دیگری شعر، در دیگر فقه و بدینگونه در هر خانه کتابهای دانش، سپس فهرست کتابهایی را یافتم که نام آنها به بسیاری از مردم نرسیده بود و من هم پیش از آن ندیده بودم و پس از آن هم ندیدم، در آن زمان ابن سینا فقط ۱۸ سال داشت".

جایگاه آثار طبی بو علی سینا

بررسی آثار تالیفی بوعلی در زمینه پزشکی حاکی است که نسخه خطی آثار شیخ و ترجمه‌های آنها در اغلب کتابخانه‌های جهان و ایران موجود بوده و به سان گنجینه‌ای حفظ می‌شوند.

یکصد و پنج نسخه خطی از تالیفات شیخ در کتابخانه ملی ملک موقوفه آستان قدس رضوی موجود است که هفت عنوان از این آثار مربوط به قرن هفتم است. به نظر می‌رسد که این بزرگترین مجموعه خطی از آثار بوعلی در کشورمان باشد. ترجمه کتابهای ابن سینا تقریباً به تمامی زبانهای زنده دنیا ترجمه شده و وجود نسخه‌هایی از هریک از آثارش در کتابخانه‌های معتبر دنیا و مجموعه شخصی دانشمندان معتبر ایران و جهان از رویکرد مشتاقانه و عالمانه به کتابهایی حکایت دارد که به تعبیر دکتر زیگریدهونکه سیر تاریخ را تغییر دادند... و درحالیکه کتابهای آموزشی طبی که دانشمندان اسلامی برای محصلین طب دانشگاههای بغداد و قرطبه نوشته بودند، بعدها مواد درسی نسلهای بیشماری از پزشکان اروپایی شد و آنها هم به مقیاسی که پرآرزوترین نویسندگان، حتی نمی‌توانند به خواب ببینند.

برای آنکه بیشتر به تاثیر نوشته‌های بو علی سینا در مقایسه با سایر دانشمندان اسلامی و یونانیان در طب تجربی اروپا پی ببریم، به بررسی آماری‌ای که در یک کتاب طبی معروف از پروفیسور گراف فراری آمده توجه می‌کنیم. در این کتاب بیش از سه هزار بار از ابن سینا نام برده شده است در حالیکه از زکریای رازی و جالینوس هزاربار و از بقراط یکصد و چهل بار.

جالب است بدانیم که قانون ابن سینا جزو اولین کتابهایی است که در اروپا چاپ شدند. کتاب قانون به لحاظ جایگاه ویژه و اهمیتی که در بین تمامی آثار طبی قدما، هم عصران و دانشمندان پس از شیخ داشته، به فاصله دو سال در میلانو (ایتالیا) دوباره چاپ می‌شود، همزمان با چاپ این کتاب، شرح ابن سینا به قلم یک ایتالیایی تحت عنوان "روح ابن سینا" نیز انتشار می‌یابد... جالب است بدانیم که سومین چاپ کتاب قانون نیز پیش از چاپ کتاب کوچک جالینوس منتشر می‌شود.

":

."

نظری به یافته‌های فوق در رابطه با آثار بوعلی سینا و شروحي که بر آنها توسط دانشمندان ملیت‌های مختلف نوشته شده حاکی از جایگاه والایی علمی و تاثیراتی است که بر تاریخ علم جهان گذاشته، به طوری که عده‌ای از پزشکان شمال ایتالیا، برای آنکه کتاب طبی‌اشان بیشتر مورد توجه قرارگیرد، ادعا

می‌کردند که نویسنده کتاب شاگرد بوعلی سینا بوده است. گرچه تقریباً از نیمه اول قرن ۱۹ رابطه علمی و تاثیر آثار دانشمندان مسلمان به ظاهر در اروپا کم رنگ و گسسته شد، ولی می‌توان گفت هر تشکیلات بیمارستانی، داروخانه، لابراتوار شیمی و هر عطاری نشانه‌ای از تمدن مهم اسلامی و تاثیر پذیرفته از دانش دانشمندان مسلمان است. به قول زیگریدهنکه "هر قرص روکش شده، یک خاطره کوچکی است از دو پزشک بزرگ اسلامی و معلم اروپائیان، زکریای رازی و ابن سینا".

اینک به عنوان نمونه، مجموعه طبی حیرت‌انگیز قانون را بررسی می‌کنیم تا بیشتر به نوع و خرد والایی پی ببریم که چنین مطالب ارزشمندی را با نظامی دقیق و تحسین برانگیزی به جهان بشری عرضه نموده است:

کتاب قانون یک دائره المعارف جامع طبی:

با بررسی کتاب قانون از نظر محتوا، گستره مطالب و شیوه تنظیم آن را مرجعی جامع می‌یابیم که هم دایره‌المعارف‌اش می‌توان نامید وهم دستنامه و دستورنامه‌ای جامع در پزشکی و داروسازی که به لحاظ جمع‌آوری اطلاعات طبی تا دوران بوعلی بسیار ممتاز است.

این کتاب ارزشمند که امروزه به اغلب زبانهای زنده دنیا ترجمه شده و برتارک مجموعه اغلب کتابخانه‌های معتبر جهان می‌درخشد، به نظر تمامی اندیشمندان و پژوهشگران مفصل‌ترین و معتبرترین کتاب در طب اسلامی محسوب می‌گردد. این کتاب در سه مرحله نوشته شده است:

بخش اول در جرجان و در حدود سال ۴۰۳ هجری قمری

بخش دوم در ری در حدود سال ۴۰۵ هجری قمری

بخش پایانی بین سالهای ۴۰۵ و ۴۱۴ هجری قمری در شهر همدان

محمدتقی سرمدی در کتاب ارزشمند تاریخ پزشکی و درمان می‌نویسد "به گفته جرجانی: شیخ‌الرئیس، این کتاب مهم و معتبر را به شاگردانش تدریس می‌کرده است. کتاب مذکور مشتمل بر پنج کتاب (قسمت) می‌باشد که هر یک به چند، جمله و فصل تقسیم شده است".

پروفسور ادوارد براون در کتاب "طب عرب" در رابطه با علل اهمیت و جایگاه قانون چنین می‌گوید: "قانون بر اثر آنکه به شکل دایره المعارف است و بواسطه نظم و ترتیب منطقی و طرز بحث مجتهدانه‌اش اهمیت یافته و کتابهای رازی و علی ابن عباس مجوسی را با آن همه فضیلت عقب زده است".

محقق و دانشمند ارجمند دکتر محمود نجم‌آبادی، "در این رابطه علل ذکر شده توسط ادوارد براون را تماماً صحیح نمی‌داند و در کتاب تاریخ طب ایران پس از اسلام،" می‌نویسد به طور خلاصه قانون کتاب جامع طبی است که به قلم یک فیلسوف فصیح و مسلط به فلسفه و نابغه‌ای کم نظیر می‌باشد نه

فقط یک طبیب آموخته و مجرب ... قانون از نظر سیاق عبارت و نگارش مطالب و جمع‌آوری جمیع اطلاعات طبی تا دوران شیخ بسیار ممتاز

می‌باشد. مضافاً به اینکه از قلم یک فیلسوف طبیب به رشته تحریر درآمده است ... دیگر آنکه شیخ در مقام صدرات بوده و کتاب را تدریس می‌کرده که این دو امر عامل بزرگ شهرت قانون در جهان طبی اسلامی و نتیجتاً در دنیا شده است."

تقسیم‌بندی موضوعی و رده‌ای مطالب طبی در ۵ کتاب قانون به بخش‌های اصلی و زیر بخش‌ها چنان به دقت و عالمانه انجام شده است که با وجود تسلط دانشمندان مسلمان همچون ابن بیطار بر رده بندی و نظام‌دهی مطالب، رتبه‌ای بسیار ممتاز در بین تمامی آثار دارد. که در عصر جدید نیز می‌تواند نمونه و الگویی مناسب برای سازماندهی مطالب علمی و درسی باشد.

بحث و بررسی

نظریات متفاوتی در باب تعداد تالیفات بوعلی سینا عرضه شد به نحوی که تعداد آثار او را از یکصد تا بیش از ۴۰۰ رقم زدند، تعداد شروح نوشته شده بر آثار او نیز به دلیل گستردگی قابل شمارش نبوده، ولی اکثراً بر رقمی در حدود ۲۲۰ عنوان اتفاق نظر داشتند.

ترجمه کتابهای شیخ به زبانهای زنده دنیا بیش از بسیاری از آثار طبی مشهور قدمایی نظیر جالینوس در اروپا و تعداد دفعات چاپ آنها و شروحي که توسط دانشمندان معتبر بر آن نوشته اند نیز حکایت از اعتبار بالای علمی این تالیفات دارد، که توانسته جایگاهی والای هفتصدساله‌ای را به عنوان کتاب درسی اصلی در مجامع دانشگاهی اروپا بیابد و بر تمامی محافل علمی پزشکی و مکاتب بعدی تاثیر بگذارد. این کتاب همچنین براساس بررسی‌ها ونظریه‌های فراوانی در زمینه رده‌بندی موضوعی و سازماندهی مطالب از ویژگیهای منحصر به فرد و متمایز برخوردار بوده که از علل اشتهار کتاب نیز محسوب می‌گردد.

این بررسی نیز نشان داد که :

تعداد شروح نوشته شده بر کتابهای بوعلی از جمله در زمینه پزشکی و ترجمه‌های متعدد آنها به کلیه زبانهای زنده دنیا و همچنین چاپهای متعدد آن در اروپا از آغاز اختراع چاپ حاکی از اعتبار و منزلت علمی بالای مطالب ارائه شده توسط شیخ به جهانیان است. تاثیر نوشته‌های شیخ را بر یافته‌های جدید نمی‌توان کتمان کرد. اگرچه چندسالی در دنیای غرب استناد به مطالب دانشمندان مسلمان غیرمنصفانه فراموش شده است. در این راستا شاید بتوان این سوال را مطرح کرد که آیا، دیویی، کتابخانه کنگره و ملی پزشکی آمریکا (NLM) برای ایجاد سیستم‌هایی رده‌بندی خود از شیوه تنظیم و رده‌بندی موضوعی و سازماندهی دانش در کتابهای بوعلی سینا به ویژه قانون و سایر دانشمندان مسلمان همچون ابن بیطار الگو نگرفته‌اند؟

فهرست منابع و مآخذ

- ۱- الگود، سیریل. تاریخ علوم پزشکی ایران. ترجمه محسن جاویدان. تهران: اقبال ۱۳۵۲
- ۲- الگود، سیریل. تاریخ علوم پزشکی ایران. ترجمه باهر فرقانی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۱
- ۳- ابن سینا، قانون در طب. ترجمه عبدالرحمن شرفکندی (هه ژار)، تهران: سروش، ۱۳۷۰.
- ۴- حلبی، علی اصغر. تاریخ تمدن اسلام. تهران: ۱۳۷۲.
- ۵- زیدان، حرجی. تاریخ تمدن اسلام. ترجمه علی جواهر کلام، تهران: سروری، ۱۳۷۷.
- ۶- سرمدی، محمدتقی، پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
- ۷- نجم‌آبادی، محمود. تاریخ طب ایرانی پس از اسلام. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
- ۸- هوتکه، زیگرید. فرهنگ اسلام در اروپا. ترجمه مرتضی رهبانی، تهران: فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۰.